

GÁNGÓ GÁBOR
HUN-REN BTK Filozófiai Intézet

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 22–34.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.1.22-34
www.aetas.hu

A romantikus antikapitalizmus jegyében

*Eötvös József közgazdaságtani nézetei**

ABSTRACT. *Under the Sign of Romantic Anti-Capitalism: József Eötvös's Views on Political Economy.* The article overviews József Eötvös's opinions on political economy, complementing similar research on 19th-century Hungarian liberals such as István Széchenyi, Lajos Kossuth, and Gyula Kautz. Methodologically, the study draws on recent international and Hungarian scholarship investigating interactions between literary fiction and political economy. Accordingly, its scope encompasses not only Eötvös's political journalism but also his literary fiction as well as his recently published youth diary. The paper argues that Eötvös remained faithful to the anti-capitalist views of his youth. Consequently, political economy exerted no impact on his program for Hungary's modernization.

Keywords: *economics, literature, anti-capitalism, József Eötvös, Friedrich List, Jean Charles Léonard de Sismondi*

A megélenkülő nemzetközi kutatások irodalom és közgazdaságtan kapcsolatáról¹ a magyar irodalmi hagyomány vonatkozásában is annak vizsgálatára ösztönöznek, hogy miféle változatokban fonódik össze irodalmi beszédmód és közgazdasági gondolkodás.² Kézenfekvő a kérdések kiterjesztése báró Eötvös József személyére, akinek mind a magyar 19. századi politikai-társadalmi modernizáció hagyományában, mind az irodalomtörténetben kitüntetett helye van. Eötvös közgazdasági nézeteinek rekonstrukciója számos vonatkozásban jelentős 1848 előtti politikai pályája megismerésének szempontjából: jobb megvilágításba kerül vitája gróf Széchenyi Istvánnal és Kossuth Lajossal, valamint adalékokkal szolgál a Védegyelet-höz fűződő kapcsolatának megértéséhez, illetve álláspontjának jobb megismeréséhez az úrbéri viszonyok megszüntetését illetően. Másfelől közgazdasági tájékozódásának figyelembe vétele kulcsot szolgáltat 1849 utáni szépirodalmi munkásságához, amennyiben az megalapozza *A nővérek* (1857) című regényének, illetve elbeszéléseinek antikapitalista utópiáit. Láthatóvá teszi, hogy Eötvös egész pályája során ragaszkodott iparosítás- és kapitalizmus-ellenes álláspontjához, a politikai publicisztikából a szépirodalomba mentve át azt.

* A tanulmány az „Eötvös József levelezése 2” című NKFIH-pályázat (K 131564) támogatásával készült. Vezető kutató: Cieger András.

¹ Nickel: *Ökonomie und Literatur*, i. m.; Roepstoff-Robiano: *Der literarische Realismus*, i. m.; Vogl-Wolf-Mionkowski: *Handbuch Literatur*, i. m.; Breyer: *Chiffren des Sozialen*, i. m.; Urban: *Die Ökonomie der Literatur*, i. m.

² Balogh-Hites-S. Lackó: *Poétikai ökonómiák*, i. m.; András-Hites: *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, i. m.; Szabó: *Társadalompoétika*, i. m.; Hojdák: *Kemény Zsigmond*, i. m.

Vitája Széchenyi Hitelével

Eötvös József közéleti indulása a gróf Széchenyi Istvánnal folytatott polémiával kapcsolódott egybe. Eötvös a *Hitelből* – Adam Smith kritikáihoz hasonlóan,³ jóllehet ekkoriban még szakirodalmi tájékozódás nélkül – a közgazdasági szempontok érvényesítését azok kizárólagos, túlzott figyelembevételként értelmezte. Széchenyi ellenfele, gróf Dessewffy József szövetségesének szegődött a tizenhétéves fiatalember.⁴ Neki írta 1831. április 19-én: „Grof Szétsenyi, ő adott példát; de tsak bankactiákat vettvén áldozó serpenyőjére, igen csekély béhatást tett”. Eötvös „a’ pénzes Grofot” olyan hazafinak tartotta, „kinek szemei csak eggyen fűgnek, ki mindég kedvesérül gondolván, csak nyövésről [= gyarapodásról] zengene”.⁵

A boldogság alapjait keresve Eötvös, Széchenyivel ellentétben, elválasztotta a vagyoni helyzetet a boldogságtól. Ugyanakkor a hitel fogalma Széchenyinél nemcsak pénzügyi, hanem társadalmi természetű is.⁶ Eötvös akkor kezdett Széchenyihez közeledni, amikor felismerte a *Hitel* e tágabb jelentését és jelentőségét. Amint Szalay Lászlónak írta európai körutazásából visszatérve 1837. december 19-én: „A Hitel nem csak könyv, a’ hitel valami több, nemessebb; a Hitel egy hazafiui tett, ’s ilyen leend némi részben Schweitzi utam is; ha bár kissé mértékben. Sz[échenyi]. egész erejében találá a’ multat, ’s harczat kezdve vele, ő az áldott ronto; ’s megmutatva az előítéletet, ’s önséget egész mezeitelenségében, helyt csinála nekünk, hol építsünk.”⁷ Ezzel együtt is a polemikus álláspontja Széchenyi pénzügyi-közgazdasági programjával szemben továbbra is érvényben maradt. Erről tanúskodik ifjúkori naplója.

Közgazdasági tárgyú feljegyzések az 1837–1839-es alkotói naplóban

A közgazdaságtan felé forduláshoz a másik ösztönzést európai utazása nyújtotta Eötvösnek. Hivatalos úticéljának megfelelően számos gyárat meglátogatott, így például James Watt üzeme Birminghamban.⁸ Ifjúkori alkotói naplójának tanúsága szerint a korai közgazdaságtan volt az első társadalomtudomány, amelyben elmélyült. Közgazdasági olvasmányai ismeretek voltak már eddig is,⁹ a napló tartalmazza az eszmefuttatásokat, amelyekhez legelőször felhasználta olvasmányait. Levelezésében közgazdasági kérdések nem jelennek meg; naplójában a *karthauzi* előmunkálataival fonódnak össze. A környező töredékeken feltüntetett időpontok lehetővé teszik a közgazdasági tárgyú feljegyzések pontos datálását. A Friedrich List egy cikkére reflektáló szöveg¹⁰ 1839. március 9. és 1839. március 31. között, míg a Constantin Pecqueur elméletét tárgyaló töredék¹¹ 1839. március 31. és április 20. között keletkezett. Louis August Blanqui elgondolásainak rákövetkező vizsgálata¹² nem marad meg a

³ Vö. Rothschild: *Political economy*, 756–758.

⁴ Gróf Dessewffy József közgazdasági nézeteihez vö. Kovács: A magyar közgazdasági gondolkodás, 78–80.

⁵ Eötvös: *Levelek I.*, 61.

⁶ Újabbán lásd Szabó: *Társadalompoétika*, III., 502–503.

⁷ Eötvös: *Levelek I.*, 142.

⁸ Eötvös: *Napló*, 220.

⁹ Béneyei: *Eötvös József olvasmányai*, 139–142.; Gángó: *Eötvös József könyvtára*, i. m.

¹⁰ Eötvös: *Napló*, 278–281.

¹¹ Eötvös: *Napló*, 287–291. Constantin Pecqueur (1801–1887) francia közgazdász, szocialista gondolkodó és politikus *Économie sociale: des intérêts du commerce de l’industrie et de l’agriculture, et de la civilisation en général, sous influence des applications de la vapeur* (Paris: Desessart, 1839.) című művét tárgyalja Eötvös.

¹² Eötvös: *Napló*, 302.

közgazdaságtan keretein belül, hanem feloldódik a történetelméletben. Mutatja az átmenetet, amelynek során Eötvös áttér a gazdasági kérdések történeti perspektívájú megközelítésére. Gondolkodói habitusa itt talál otthonra. Amikor Eötvös átfordítja a társadalmi és a gazdasági kérdések vizsgálatát összehasonlító történeti vizsgálattá, akkor e döntésével lemond arról, hogy történeti megvalósulásának egyediségében értse meg a polgári társadalmat. Elméleti fő művében, az *Uralkodó eszmék*ben ugyanezt az összehasonlító történeti megközelítésmódot alkalmazza a modernitás politikai berendezkedésére. Ebben a munkájában kora politikai történéseit akarja vissza-visszatérően megmutatkozó történeti törvényszerűségek alá rendelni.

Önálló álláspontja alapját a Friedrich Listtel szembeni kritika képezi. A naplóján végighúzó gondolatmenet Friedrich Listnek a *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem* (Az angol gabonatörvény és a német védvámrendszer) című cikkéből indul ki, amely 1839. március 7-én és 8-án jelent meg az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban.¹³ A cikk, amelyet Eötvös olvasott, elsőként hirdette meg List új politikai gazdaságtanát. List e cikkében írja: „A politikai gazdaságtan uralkodó elmélete tehát lényegénél fogva nem egyéb, mint a kozmopolita gazdaság elmélete, vagyis egy doktrína, amely azt tanítja, hogyan épülne fel az egész emberi társadalom gazdasága, ha valamennyi nemzet korlátolatlan és megszakítatlan kapcsolatban állna egymással. Mivel azonban jelenleg [...] a nemzetek érdekeik, erőforrásaik, műveltségük, nagyságuk és hatalmuk szerint a legkülönbébbek, [...] mivel jelenleg még minden nemzet a jelenlegi helyzete fenntartásában és jóllétének, civilizációjának és hatalmának jövőbeni fejlődésében főleg magára van utalva, lennie kell egy tudománynak, amely azt tanítja, hogyan érje el minden nemzet a kereskedelmi politikájával önmaga révén a legbiztosabban és legcélszerűbben a nemzeti céljait.”¹⁴

Azaz Eötvös jóval azelőtt elutasította List elméletét, minthogy az azt kifejtette volna *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című művében 1841-ben, és az a Kossuth Lajosra gyakorolt hatáson keresztül alapvetően befolyásolta volna a magyar reformmozgalom gazdasági törekvéseit.¹⁵ Eötvös érthető érzékenységgel viszonyult List elméletéhez, amely egy a magyarországihoz hasonló gazdasági helyzetből (az elmaradottság tényéből) kiindulva és hasonló elméleti beállítódásra (az Adam Smith-féle iskola elutasítására) támaszkodva, az általa képviselt állásponttal merőben ellentétes következtetéseket vont le. Eötvös átvette Listnek a nemzetek eltérő fejlődési szintjeiről vallott nézeteit, és Magyarországot agrárországgként sorolta be. Csupán a megoldási javaslatlalt, a védővámok általi elzárkózással és ipartámogató protekcionizmussal nem értett egyet, hanem az agrárviszonyokat akarta volna moralizálni és konzerválni. Mindezt Sismondira támaszkodva tette, így List Sismondi-kritikája¹⁶ (a kézműipari termelést a mezőgazdasági termelésre cserélve) rá is vonatkozik – nem csoda, hogy ők ketten, Eötvös és List nem értették meg egymást.¹⁷ Eötvös Sismondi felől bírálja Listet: a

¹³ List: *Die englische Kornbill* [1] és *Die englische Kornbill* [2], idézve List: *Die englische Kornbill* [1928] alapján; List és az *Allgemeine Zeitung* kapcsolatáról lásd: Salin–Sommer–Stühler: *Einleitung*, 13–17.

¹⁴ List: *Die englische Kornbill*, 118–119.; (itt és az alábbiakban saját fordítás – G. G.)

¹⁵ Fittbogen: *Friedrich List in Ungarn*, i. m.; Kosáry: *Kossuth és a védegyelet*, i. m.; Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 123; Wendler: *Friedrich List*, 193–242.

¹⁶ „Nem arról van szó, hogy azt kutassuk, melyik termelési forma fér inkább össze az alsóbb néposztályok moralitásával, jóllétével, ahogy Sismondi úr tette minden haszon nélkül a világ és a tudomány számára. A kézműipari termelés alkonya [...] már bevezetett dolog az istenek tanácsában...” List: *Die diesjährige National-Gewerbeausstellung*, 152. List Sismondi-kritikájához: Stadler: *Sismondi und Deutschland*, 362–364.

¹⁷ Bényei: *Eötvös József olvasmányai*, 141.

védővám-rendszer csak meggyorsítja a káros folyamatokat, amelyek az elmaradott (baldogabb) területeken a kapitalizmushoz (boldogtalansághoz) vezetnek. Vagyis List éppen az ellenkező hatást gyakorolta Eötvösre, mint Kossuthra.

Eötvös érdeklődése a közgazdaságtan iránt ugyanis a nemzetgazdasági gondolkodás első fázisára irányult. Ennek során Adam Smith elméletét az utána következők, mindenekelőtt Jean-Baptiste Say és David Ricardo használták fel a szabad verseny és a nemzetközi szabad kereskedelem propagálásához.¹⁸ Eötvös csupán ezt az első fázist követte figyelemmel, különös tekintettel annak bírálataira Sismondinál, míg a rákövetkező historicista ellenáramlatra nem reflektált.¹⁹ Alapvető közgazdasági kérdése nem az volt, hogyan érjük el a gazdagságot, hanem az: hogyan kerüljük el a szegénységet. Ezt a kérdést mindenekelőtt a forradalmak, jobban mondva azok elkerülése miatt tartotta szem előtt, amennyiben azokat a szegénység társadalmi következményeinek tekintette. A szegénység alakváltozatai érdekelték: az írországi nyomor, a zsidó páriák élete, az ipari pauperizmus. A szegénységet akarta szerény megélhetéssé konszolidálni és morális életvitelhez kapcsolni. A gazdagságot az immoralitás (a munkást szipolyozó kapitalista, az íren élősködő angol földbirtokos, az uzsorás zsidó) képzeletével társította. A végső cél számára nem a nemzet gazdagsága volt, hanem a politikai rend nyugalma. Az volt a meggyőződése, hogy az iparosítás társadalmi méretű elszegényedéssel jár együtt, és ezért a gazdasági modernizációt Magyarországon mindenekelőtt a tömeges szegénység elkerülését szem előtt tartó körületekintéssel kell végrehajtani.

Az általánosan elfogadott vélemény szerint Sismondi a szabadverseny elméletek korszakváltó kritikusának tekinthető amiatt, hogy nem a gazdagság növekedését, hanem az életminőséget tartotta szem előtt. Együttértett a kapitalizmus rendszerének alávetett osztályokkal, és az állami beavatkozástól várta a megoldást.²⁰ Sismondi számára a kormányzat célja az emberek boldogságának a növelése, minden osztály számára.²¹ A gazdagság csak akkor előny a nemzet számára, ha boldogságot hoz mindenkinek.²² A nemzetgazdaságtan célját a népesség és gazdagság közötti helyes (azaz a boldogsághoz leginkább elvezető) arány meghatározásának tekinti.²³ A Sismondi által kívánatosnak tartott társadalmi szerkezet „nagy számú parasztbirtokos osztályból áll”, mégpedig a forradalmak elkerülésének érdekében. Ahol nagyszámú az ipari és mezőgazdasági nélkülöző, kiált fel Sismondi, „[o]ly országban a forradalom rettenetes!”²⁴ Sismondi számára a követendő példa a vidéki földművelő népesség pénzforgalmat megkerülő önellátása és természetbeni cseréje.²⁵ Ezzel szemben a

¹⁸ Rothschild: *Political economy*, 751.

¹⁹ Eötvös Sismondiról és a közgazdaságtan első nemzedékéről: „Egy idő oltá mint egy reakció támadott a n[acionál]ökonómia fő elvei ellen, s miként elébb Ricardo s J.-B. Say aranyhegyeket ígértek az emberi nemnek, úgy most Sismondi éppen azon korlátlan kifejlődési szabadságban, melyből ők mennyeket jósolának, látja számtalan új kínoknak kútfejét. – S meg kell vallani, ha proletáriusaink mostani állapotját tekintjük – főképpen oly országokban, hol gyárak találtak – ha tekintjük, miként támaszt minden új gépely, sőt minden új született ember konkurenciát – s miként kevesbedik így naponként a munkás füzetése, el kell szomorodnunk. – Mint két természetes ellenség áll kapitalista s munkás egymás általellenében[n]. [...]” „De vajon e szerencsétlen állapotnak csak a szabad konkurencia-e oka; vagy, mint Sismondi hiszi, az, hogy a kívánat s ajánlatok között irány [arány] többé nincs? Én nem hiszem.” Eötvös: *Napló*, 310–311.

²⁰ Pappé: *La formation*, 14.; Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 95.

²¹ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 367.

²² Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 368.

²³ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 431.

²⁴ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Első kötet, 153.

²⁵ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 9.

munkás életéhez sokkal több pénz kell, még ha élete nyomorúságosabb is. Ezért a hitel intézményét sem pártolja: „...tény, hogy a hitel soha nem teremt új gazdagságot, hogy semmi-vel sem szaporítja a társadalom tőkét, s hogy minden, amire képes, az e létező tőke egyik, eddig meddő részének megtermékenyítése. Általánosságban a hitel csak áthelyezi vagy átszámaztatja a gazdagságot.”²⁶

Eötvösnek eddig a pontig egyezett az álláspontja Sismondiéval. A társadalmi bajokat azonban nem modernitás-specifikusan, azaz az elidegenedés fogalmán keresztül ragadta meg, mint Sismondi más kortárs olvasói.²⁷ Eötvös számára egy történeti korszakokon átívelő jelenség, a szenvedés volt a kulcsfogalom. Az emberiség bizonyos csoportjai szenvednek, ami miatt sérül az emberi nem – az ember teremtettségéből fakadó – egyetemes egyenlőségének az elve. Azonban mi sem állt tőle távolabb, mint annak a gondolata, hogy a szenvedő embercsoportok maguk tehetnének valamit a szenvedés megszüntetéséért. Másfelől azért sem foglalkozott az elidegenedéssel, mert nem valós elidegenedett helyzetet állított szembe egy el nem idegenedett életforma elképzelésével, hanem csak a forradalmi potenciált látta a visszas helyzetben. Nincs szó Eötvösnél például a munkától való elidegenedésről, de még arról sem, hogy a munkás a munkamegosztás vagy a gépesítés miatt kerül kiszolgáltatottabb helyzetbe, hanem pusztán csak a népességszám változásának a munkaerő árára gyakorolt hatását említi. Azt mondja, hogy az agrárnépesség „boldog”, az ipari népesség „boldogtalan” – az előbbi jobban meg van elégedve helyzetével, jobban „otthon érzi” magát a helyzetében. A földművelő népesség azért elégedett, mert biztosan megél, moralitása megélhető, megvalósítható, átfordítható egy életformába. Ezzel szemben az ipari munkásság (és még inkább a munkanélküliek) számára a helyzetben való otthontalanság boldogtalansága az erkölcsi romlást hívja elő. Eötvösnél a forradalom (a politikai erőszak) nem az elidegenedés tudatára ébredés és annak meghaladási kísérlete a tulajdonviszonyok megváltoztatása révén, hanem az erkölcsi züllés betetőzése. Emiatt nem fogadja el Friedrich List protekcionista-iparosító álláspontját: „Friedrich List az állítja egy 1839-es tanulmányában az *Allgemeine Zeitung*ban, hogy a külföldi áruk szabad behozatala károsan hat az egyes államok nemzeti fejlődésére; *amennyiben* ezen a manufaktúrák fejlődését érti, teljesen igaza van, de nem az egészet tekintve. Minden politikai tudomány célja, hogy az általános jóllétet növelje, és ennyiben minden mesterkedés, amely egy földművelő, azaz boldogabb népeiséget ipari, azaz boldogtalanabb népeiséggé akar átalakítani, önmagában rossz. [...] Amíg egy ország egész munkaerejét mezőgazdasági és más szükséges termékekkel alakítja át, minden ipari termelésnek szükségképpen igen drágának kell lennie. Mivel a manufaktúra, hogy kezeket vonjon el a mezőgazdaságtól, azokat szükségszerűen jobban kell fizetnie, és az egyidejűleg csökkenő mezőgazdasági termelés szintén a munka és a termelés általános drágulását eredményezi. Ha egy országnak csekély a népessége, akkor ez a drágulás abban a mértékben növekszik, ahogy a gyárak szaporodnak, azaz a népesség lehetőségeit meghaladja, és ezáltal olyan messze jut, hogy végül a magas behozatali vám csak azt szolgálja, hogy az emberek tömegeit bizonyos élvezetektől, az egész országot a külkereskedelem hasznától megfosztja, és a gyárakat elzárja minden külföldi konkurenciától.”²⁸

Eötvös az őt érdeklő problémák nézőpontjából olvasta a közgazdászokat, függetlenül azok eredeti kérdésfeltevéseitől. A kapitalizmus kialakulásának számos feltétele és kölcsönhatásban változó együttthatója közül, mint a kereszténység, a nyugati állam, a modern

²⁶ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 82.

²⁷ Toepel: *Das Problem der Entfremdung*, 79–80.

²⁸ Eötvös: *Napló*, 278–279.

természettudomány, a technológia és a gépek, a városok kialakulása, a népesség stb.,²⁹ egyet ragadott ki: a népességet. Népesség és iparosítás kölcsönhatásának dinamikáját nem fogadta el. Ehelyett úgy tartotta, hogy a megnövekedő népesség, tudniillik az agrármunkaerő-fölösleg az oka az iparosításnak: „Amint a népesség eléri azt a szintet, amely mellett egy ország haszonnal űzheti a gyáripart, azaz többlet keletkezik kezekből, melyeket a mezőgazdaság nem tud foglalkoztatni, akkor a gyárak maguktól támadnak, mert ez esetben esnie kell a munkanélküliségnek, mégpedig addig a pontig, ahol a konkurenciával szemben is haszonnal lehet űzni a gyáripart. Akkor a kezekben támadt többletet foglalkoztatni kell, ezért a munkának [helyesen: a munkabérnek] addig kell csökkennie, amíg ismét gyümölcsöző nem lesz. [...] Minden áru árát két dolog határozza meg. 1) a munka olcsósága; 2) a tőke tömege. A munka olcsóságát meghatározza a) a munkások konkurenciája; b) a legszükségesebb létszükségleti cikkek piaci árának az olcsósága. Ami az elsőt illeti, a munkások konkurenciája egy országban, amely már régen űzi a gyáripart, azaz igen népes, jóllehet nagyobb, de ez a különbség messze nem olyan nagy, mint az ember gondolná, mivel az ilyen országokban 1) nagyrészt a tőkék konkurenciája is fennáll, és 2) az élvezeteknek maga a gyáripar által előidézett növekedése a szükségletek növekedését is előidézte, így a munkabért mindig a szigorúan szükségesen felül tartja, és ez a második, a munka árára ható ok ugyancsak egészen előnyös a gyáripart nem űző országok számára. A gyáripart űző országokban a létszükségleti cikkek ára mindig nagyobb kell hogy legyen; mert ha az ilyen országok mezőgazdasága az átlagos években meg is felel a fogyasztásnak, a fogyasztók tömege – azaz konkurenciája – mégis olyan nagy, hogy ez az ár mindig a lehető legmagasabb kell hogy maradjon.”³⁰

Amint e bekezdések tanúsítják, a probléma Eötvös számára Ricardo munkaérték-elméletének kritikussai által sokat támadott pontján keletkezik. Ricardonál a munka értékét nem a csereérték-törvény általános szabályai határozzák meg, hanem a létfenntartási javak minimuma. A kivétel miéértjére Ricardo „azt a választ adja, hogy a kereslet-kínálat törvénye szorítja le a munka átlagos árát a létfenntartási javak értékére. »...amikor a munka piaci ára meghaladja természetes árát [...], a magas munkabérek nyújtotta ösztönzésre szaporodik a népesség, nő a munkások száma, és a munkabérek visszaesnek a természetes ár szintjére, sőt a visszahatás következtében még az alá is«.”³¹ Eötvös Ricardo leírását fogadja el (nem pedig Sismondi megoldását, a túltermelési válságok feltételezését³²), és azt a következtetést vonja le belőle, hogy ne nőjön a munkásság száma; sőt a legbiztosabb, ha egyáltalában nem nő a népesség száma.

Tőkés, tőke, munkás, munkaerő kölcsönviszonyának szociológiai, politikai stb. peremfeltételeiktől elvonatkoztatott vizsgálata sejlik fel Eötvösnél. Mindennek következményeképpen úgy gondolta, hogy az iparosítás megakadályozható és megakadályozandó Magyarországon. Eötvös a munkabérnek a népesség függvényében való alakulását David Ricardót követve vizsgálja. Ricardónak azt a tézisét is átveszi, hogy az életszínvonal „abszolút” értékben javult a történelem folyamán:³³ „Távol legyen tőlem, hogy korunknak homályoldalait el ne ösmérjem, s főképp a munkásosztályok boldogságáru álmodoznak századunkban, de annyi mégis bizonyos, hogy ezen állapot legalább ez elébbinél ezerte jobb. – Igaz, hogy éldelni aránylag most is csak keveseknek lehet e világon, de vajon nem lehet-e éldelni mégis

²⁹ Vö. Köllmann: *Bevölkerung*, i. m.; Pohlmann: *Die europäische Industriegesellschaft*, 121–142.

³⁰ Eötvös: *Napló*, 279–280.

³¹ Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 74.

³² Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, II., 341.; vö. Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 98.

³³ Ricardo: *A politikai gazdaságtan*, 58., 60.

többeknek, mint egykoron.³⁴ Mint ahogy elfogadja azt a megállapítását is (amely Sismondinál is megtalálható), hogy a szegénytörvények kontraproduktívak, mert könnyelmű szaporodásra csábítják a szegényeket.³⁵ Eötvös javaslatai: a gazdasági elzárkózás mellőzése, szegényadó, közmunka és a kivándorlás szorgalmazása annak érdekében, hogy meg lehessen szabadulni a munkaerő-feleslegtől.³⁶ Egyszóval agrárországnak akarta megtartani Magyarországot.

Eötvös beállítódása alapvetően Sismondira támaszkodó romantikus antikapitalizmusként jellemezhető. Ám amíg Sismondi elmélete visszahatás a korai közgazdaságtan optimizmusára, addig Eötvös egy politikatörténeti tapasztalatra reagál, illetve politikai félelmei felől olvassa a közgazdaságtant, azt keresi, hogyan kerülhető el a forradalom. Ez a magyarázat arra, miért utasítja el Friedrich List álláspontját, jóllehet az a nemzeti gazdasági érdekeket szolgálja. Irodalom és közgazdaságtan viszonyának terén az eötvösi megoldás nem egyéb, mint a *homo oeconomicus* elnyomása és a *homo moralis* felemelése az irodalom eszközeivel. Eötvösnél éppúgy, mint Sismondinál meghatározatlan marad, hogy mi a boldogság vagy jólét optimuma. Azonban annyit el lehet mondani, hogy átfordítja az optimum meghatározását az ökonómia szférájából a moralitás szférájába, és ennek megfelelően nem mennyiségi, hanem minőségi kérdésnek tekinti, ezért nem számítás vagy érv végkövetkeztetésével határozza meg, hanem szépirodalmi szövegekben mutatja meg azt.

Eötvös közgazdasági jegyzetei naplójában a protekcionizmus-ellenesség jegyében állnak, innen indul és ide érkezik a gondolatmenet. Tény mindazonáltal, hogy hiába fut ki a gondolatmenet a védegyelet-gondolat ellen, Eötvös mégis csatlakozott később a védegyeleti mozgalomhoz: az Országos Védegyelet 1845 novemberében megalakult Budavidéki Osztályának lett az elnökhelyettese.³⁷ Nyilvános politikai magatartásával nem vonhatta ki magát a védegyeleti mozgalomból, de antikapitalista és iparelles utópiájáról nem mondott le, hanem irodalmi művei világ-kivetítéseiben³⁸ ápolta és propagálta azt. Legkésőbb 1844-től már Trefort Ágostonra hárította a közgazdasági kérdésekben való szakértő állásfoglalást.³⁹

Szegénység Irlandban

Amíg a naplófeljegyzések és *A karthauzi* között a keletkezés időbeli összefonódása teremt kapcsolatot, addig szöveg szerinti egyezések mutatják a közvetlen összefüggést a gazdasági természetű reflexiók és a *Szegénység Irlandban* című tanulmány között. Eötvös a tanulmány konklúziójához bekezdéseket vett át a naplóból.⁴⁰ Az átvett részek képezik az argumentumot a végkövetkeztetéshez, amelynek értelmében Írországnak megalapozottan remélhető a

³⁴ Eötvös: *Napló*, 313.

³⁵ Ricardo: *A politikai gazdaságtan*, 66.; Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 241.

³⁶ „A munkások sorsának javítása ezekből támadhat. – Óvja magát minden ország oly intézkedésektől, melyek által gyárok mesterségesen alkottatnak, mint p. o. elzáró törvények által. Minden elzáró törvény előbb-utóbb a szegény munkás kárával fűzetődik meg. – Szegénytaxis, pedig [!] mint progresszív adó – úgy, hogy a gazdagabb nagyobb mértékben részesüljön benne – miáltal a munkabér fel fog tartatni. – Közmunkák, amennyire lehet, nagy kiterjedésűek, melyeknél a munkásoknak egy megállapított minimum fűzetendő, s melyeknél csak a munkások éppeni száma szerint kellene folytatni a munkát. A kivándorlás, amennyire csak lehet, könnyítve, s hasonlóan a szegénytaxisból fűzetendő.” Eötvös: *Napló*, 313–314.

³⁷ Eötvös: *Levelek I.*, 440–441.

³⁸ Vö. Eibl: *Die Entstehung der Poesie*, 7., 195.

³⁹ Eötvös: *Levelek I.*, 412.

⁴⁰ Vö. Eötvös: *Szegénység Irlandban*, 203–204.; Eötvös: *Napló*, 291–293. 1839. április 21-i bejegyzés.

nyomor megszűnése. Az érv értelmében ennek előfeltétele az „igazság” helyreállítása, amelynek gondolatát „minden korban, minden népeknel” őrizték és tovább hagyományozták egyesek, míg nem Eötvös jelenkora „szembetűnő léptekkel halad a moralitás felé”, amit a „kármentesítő társaságok” fennállása és a rabszolgaság megszüntetése is bizonyít.

A gondolatmenetből azért hiányoznak láncszemek, mert Eötvös nem tárta e tanulmányában a nyilvánosság elé utópikus szocializmust és biblikus populizmust összekapcsoló gondolatait. A Jeremy Benthamra vonatkozó rész a naplóban nem a társadalombiztosítási intézményekre fut ki, hanem az igazságnak az evangéliumi igazságban való konkretizálására: „Századunknak leghasznosabb nagy embere, Bentham, diadalmasan megmutatá a haszon s erkölcsiség, azaz az érdem s jutalom együttlését, s teóriája mindinkább népszerűvé vált; s utópia nélkül remélhetni, hogy kevés század múlva legalább közelgeni fogunk az ideálhoz, melyről Krisztus keresztjén haldokolva álmódott.”⁴¹ Egy további bekezdés pedig, amely az Írország-tanulmányba átvettek közé ékelődik, az utópikus szocialistákban jelöli meg az evangéliumi igazságprogram folytatóit: „S mért veszett hát el Fourier híres falange-ja, így kérdeznek gúnyolva tovább, s mért S[ain]t-Simon, s más oly híres intézmények? De hát mi harminc esztendő az emberi nem életében, vagy ötven, vagy száz, midőn Krisztus vallását majdnem kétezeredig küszködni láttuk, s még napjainkban is az önösség által legyőzött, napjainkban, mondom, mert Fourier, S[ain]t-Simon s mindezek, mint az isteninek apostoli, kik a nagy mester fenséges moralizációi mívét tovább folytatták. S vajon ebből az következik-e, hogy e vallás soha létrejönni nem fog? Gyávaság? Nézzétek a magot, melyet a földművelő elvetett, kevés napok múlva rohadadva találjátok, felette föld fekszik, a komoly tél elborítja havával; de vajon nem él-e tovább. Nem ő hajtja-e a csemetét, mely oly szépen kihajt a jövő tavasszal, hogy alig gyaníthatod, ily száraz szem hogy’ zöldellhet ily elevenen, nem ő hajtja-e a nehéz kalászakot, mikor az aratás ideje eljött. S ha minden tovább él a természetben, s ha semmi nyom nélkül el nem tűnhetik, csak az eszme volna halandó, csak a jó nem hozna vetéseket. Gyáva kételkedés.”⁴²

Az utópikus gondolkodás keresztény szempontból megfogalmazott pártoló megítélésével Eötvös az *Uralkodó eszmék*ben szakít majd az 1848. júniusi franciaországi szociális forradalom hatására. Akkor lesz világos előtte, hogy nem az Evangélium megvalósításáért hivatkoznak egyes gondolkodók az utópiákra, hanem a közösségi tulajdonformákon alapuló társadalomátalakítás érdekében.

A közgazdasági feljegyzésekhez való kapcsolódás alapján úgy tűnik, a *Szegénység Irlandban* című tanulmány, amely az íreknek angolokkal szembeni függőségi viszonyát tárgyalja, valóban olvasható Magyarországnak az osztrák birodalomhoz fűződő kapcsolatának allegóriájaként. Amellett érvel, hogy a gazdasági emancipáció programja ne legyen iparosítási program. A tanulmány a naplófeljegyzésekhez hasonlóan a földművelésnek a gyárparnál nagyobb fontosságát hangsúlyozza a jólétre nézve, és egy mezőgazdaság-centrikus és nem tőkén alapuló gazdasági programot vázol fel.⁴³ A *Szegénység Irlandban* megismétli a naplójegyzetek Sismondira alapozott és Friedrich List ellen irányzott, iparosításellenes gazdasági nézeteit.⁴⁴ Bódy Pál felismerte Sismondi jelentős hatását a *Szegénység Irlandban*

⁴¹ Eötvös: *Napló*, 293.

⁴² Eötvös: *Napló*, 291–293.

⁴³ Eötvös: *Szegénység Irlandban*, 138–139.

⁴⁴ „[T]eljesen meg vagyok győződve arról, hogy ipari országokban, hol a népnek nagy része egy számtalan esettől függő módon keresi élelmét, szegényi törvények szükségesei, – egészen, vagy legalább nagyrészt szántó-vető országokban azokat inkább károsaknak, mint hasznosaknak gondolom. Ha ily ország annyira népesedik, hogy a munkások konkurrenciája a bért szerfelett lenyomja,

munkában, és értelmezte az antikapitalista tendenciákat, jóllehet nem vonta le a végkövetkeztetést, hogy Eötvös (a magyarországi modernizáció e jeles alakja) mindenestül iparellenes nézeteket képviselt.⁴⁵ Regényei, novellái is mutatják pedig, hogy erről az álláspontjáról nem mozdult el.

Közgazdaságtan és irodalom Eötvösnél

A közgazdasággal foglalkozás hatására Eötvös elkanyarodott a kapitalizmus szépirodalmi ábrázolásától. *A falu jegyzője* és *A nők* egyaránt a vidéki Magyarországot ábrázolják: Kelet-Magyarországot, mint ahogy a novellái is. Még a Lajos Fülöp Franciaországában játszódó *A karthauzi* sem a kapitalizmus regénye: gazdaságról nincsen szó benne, csak pénzről: a pénz fetiszmusáról, imádatáról a hazárdjáték-asztalok mellett. A pénz forrása az arisztokrácia: vagy a régi vagy az új, a pénzarisztokrácia, anélkül azonban, hogy Eötvös közelebről foglalkozna a kérdéssel, hogyan keletkezik a pénz. A polgári réteg, amely polgárként szerzi és gyarapítja vagyonát, teljesen hiányzik *A karthauzi*ből. A polgári átalakulás egyik pionírja, paradox módon, a polgári társadalom és polgári élet vizsgálatát elhárította magától íróként és társadalomtudósként is. Ezt a szabályt erősíti a látszólagos kivétel, *A XIX. század bárói* című regénytöredéke. Ennek a színtere ugyan Pest, ugyanakkor ez a Pest nem egyéb, mint a társasági élet kulisszája. A díszletek – a Feldunasor és a budai hegyek nyaralói – azt mutatják, hogy Eötvös nem tekintett Pest ábrázolásakor a saját vonulási útjain kívülre. A társasági élet minden időhöz és helyhez kötöttséget nélkülöz: bármelyik vármegyében játszódhatna, hiszen szereplői azokat a helyzeteket élik át, mint fiatalkori társasági drámáinak (*A házasságok, Éljen az egyenlőség!*) a hősei. 1848 utáni szövegei ugyancsak a „jelenben” játszódnak, amelybe szerzőjük átmoralizált agráridillt vetít bele.

A társadalmi helyzettől függő boldogság feltételeinek keresése (amely megmaradt a korai utilitárius közgazdaságtan mint a legnagyobb szám legnagyobb boldogságának tana talaján) 1849 utáni irodalmi műveinek fő témájává vált. A társadalmi helyzet függvényeként felfogott boldogság irodalmi reprezentációja⁴⁶ közgazdasági természetű kérdésfeltevésekből és kutatásokból nőtt ki Eötvösnél, aki e kérdésekre adott válaszait az irodalom beszédmódjába transzponálta. Irodalmi műveiben nem objektíve mérhetőnek tartotta a jólétet (például a jövedelem vagy a fogyasztás mennyiségével), hanem az egyén szubjektív megítélésétől, érzésétől tette függővé. Annak nagyobb a jóléte, aki „boldogabbnak”, azaz sorsával megelégedettebbnek érzi magát. Az agrárosztályok szolid létbiztonságra történő felemelkedését támogatta. Novellái, *A molnárleány*, *Egy tót lány az Alföldön* és utolsó regénye, *A nők* egyaránt ezt a társadalmi utópiát állítják elénk: a nem gyarapodni akaró, de megtartó és önfenntartó parasztgazdák nagycsalád-közösségeit, ahol a munka és az erkölcsi tartás jutalma a boldogság. A másik alapmeggyőződése pedig az eszmék (mindenekelőtt a szabadságeszme) és az anyagi érdekek szembenállását tételezte. Eötvös úgy gondolta, hogy az egyének és társadalmak döntéseit és tetteit elsősorban az anyagi érdekeken felülkerekedő eszmei preferenciák határozzák meg. Innen kanyarodott gondolatmenete az eszmék vizsgálata felé a történelemben.

de jó törvények a vagyon- és személybátorságot biztosítják, ennek nem elszegényülés, hanem az következése, hogy azonnal gyárak támadnak, s velők a munkabér természetes állapotjára visszajön. Tőkepénzek nem éreznek honvágyat, oda fordulnak, hol kamatjuk nagyobb, hogy (?) nyereségök biztosabb.” Eötvös: *Szegénység Irlandban*, 158–159.

⁴⁵ Bödy: *Joseph Eötvös*, 26–29.

⁴⁶ Vö. Szabó: *Társadalompoétika*, III., 497.

1848 utáni közgazdasági relevanciájú kéziratái, a *Pauperizmus* és a *Konkurencia*⁴⁷ azt mutatják, hogy Eötvös megpróbálta megragadni a 19. századi történetfejlődésről adott kritikájának közgazdasági vetületét is, de nem tudott eljutni a publikációhoz. *Pauperizmus* című tanulmánya a magánjótékonyt, azaz egy társadalmi-valláserkölcsi alapozású megoldást kínált egy gazdasági természetű problémára. Más szavakkal: nem kapitalizmusban, hanem egy utópiaként felfogott polgári társadalomban gondolkodott – az erőltetett felzárkózás követelményét eloldotta a gazdasági alappal, és a felvilágosult tudat felépítményében horgonyozta le. Vagy még inkább a tudatot (a boldogság tudatát) valóságosabbnak fogta fel, mint a jóllét mérhető anyagi összetevőit.

Eötvös és a magyar közgazdasági irodalom

A közgazdaságtudomány felől tekintve Eötvös hozzájárulása e diszciplinához nem egyéb, mint néhány eseti megjegyzés. Politikaelméleti fő művének, az *Uralkodó eszmék*nek nincsen közgazdasági vonatkozása. Számára szabadság és felvilágosodás és nem a kapitalizmus volt a polgári kor legfontosabb értéke és a *differentia specificája*. A kortársak is érzékelték ezt a hiányt egy vezető magyar társadalomtudósnál. Tisztelője, Kautz Gyula, aki *A nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története* című munkáját Eötvösnek és Lónyay Menyhértnek ajánlotta,⁴⁸ például jól látta, hogy Eötvös társadalomtana féloldalas maradt, és megpróbálta ki-szemeztetni belőle, amit a közgazdaságtan szempontjából relevánsnak tartott. Mindenekelőtt az Országos Iparegyesület alapító közgyűlésén 1867. január 13-án elmondott beszédére tudott Kautz hivatkozni, amely, miközben fenntartotta a védővámokkal szembeni elutasító álláspontot, egyúttal a magyarországi ipar hiányát panaszolta, és a felzárkózásra buzdított. Akadémiai alelnökként és elnökként Eötvös Széchenyi- és Dessewffy Emil-émlékbeszédében is elmulasztotta említeni az elhunytak közgazdasági érdemeit.

Nem véletlen, hogy Eötvös utoljára 1857-ben képviselte, mégpedig irodalmi műben, a parasztgazdaságok utópiájának álláspontját. Már 1863–1864-től szerepet vállalt az Iparegyesület szervezésében, majd 1867-ben az ország politikai alkotmányosságának visszaszerzésekor, a polgári társadalom és a szabad versenyes kapitalizmus küszöbén ez az álláspont végképp tarthatatlanná vált. Eötvös perspektívát váltott, és a nemzetgazdasági gondolkodás tárgyává nem a széles paraszti rétegek szubjektív érzéseit, hanem magának a nemzetnek a mérhető gazdasági mutatóit tette. Erről az alapról csak az iparosodás mellett lehetett érvelni, mint ahogy meg is tette iparegyesületi már említett megnyitó beszédében.⁴⁹ Vagyis a közgazdasági tekintetben időszerű álláspont, amelynek Kautz Gyula egy *Pesti Hírlap*-cikkhez mérten talán túlméretezett elméleti tekintélyt tulajdonított, az egész addigi belsőleg koherens intellektuális teljesítményt zárójelbe kellett hogy tegye. Kautz saját korszakolása a magyar

⁴⁷ Gángó: *Thiers, Engels*, i. m.; Gángó: *Középkor és modernitás*, i. m.

⁴⁸ Bekker: *Széchenyi és Kautz*, 42.; vö. még Bekker: *Kautz Gyula*, i. m.; Harmat: *Kautz Gyula*, i. m.

⁴⁹ „[J]elen helyzetünk tagadhatatlan hátrányai szintűgy, mint azon veszélyek, melyekkel a jövő fenyeget, főképp egy kútfőhöz vezethető vissza, s ez iparunk hiánya. – Ha gazdaságunk okszerű folytatásához a kellő tőkék hiányzanak, s ezáltal a külföldnek naponként inkább tributáriusává válunk; ha belső vásárokat nélkülözve, termékeink kelendősége szinte a külföldtől függ, s ezért az árakban példátlan fluktuációkat tapasztalunk; ha országunk kevésbé termékeny és sűrűbben népesített részeiben a nép sokszor nyomorral küzd, s még az ország azon részeiben is, melyet méltány Kánaánunknak nevezünk, hasonló állapotoknak megvünk elibe, ez mind onnan veszi eredetét, mert ipar nélkül sem nagyobb tőkék felhalmozása, sem a mezei gazdaság termékeinek biztos vására, sem nagyobb népesedés mellett a kézmunkának állandó s biztos felhasználása nem lehetséges.” Eötvös: *Az Országos Iparegyesület*, 312.

közgazdasági gondolkodás történetére vonatkozóan⁵⁰ tanulságosan mutatja, hogy az első korszak (Széchenyi fellépésétől 1840-ig, azaz amíg Széchenyi meghatározta a diskurzust) egybeesik Eötvös közgazdasági érdeklődésével. Széchenyi konzervatív fordulatától kezdve Eötvös nem foglalkozott közgazdaságtannal.

Konklúzió

A gazdasági és a politikai program közös gyökere és célja Eötvösnél nem volt egyéb, mint a forradalmak elkerülése. E programjához talált új és új szellemi szövetségeket: az 1830-as években Sismondiban, 1848 után François Guizot-ban. Úgy tűnik, hogy a forradalmaknak a politikai rendszerek váltására nézve üdvös következményeit akarta lefölözni a forradalmak kellemetlen társadalmi velejárói nélkül. E felfogásból felemás modernizációs program kerekedett ki. Eötvös mindent el akart kerülni, ami forradalomhoz vezethet, így például az iparosítást és az urbanizációt annak érdekében, hogy ne alakuljon ki a forradalmi zavargásokra fogékony lumpenproletariátus. Példaképe, Sismondi nem vont le gyakorlati következtetéseket, csupán a gazdasági növekedés árnyoldalaira figyelmeztetett. Eötvös megtette ezt: szépirodalmi szövegeiben az agrárnépesség „boldogabb” életét morális képekben mutatta meg.

Eötvös József közgazdasági érdeklődésének időszakát le kell szűkíteni a harmincas évek végére, amikor a külföldi utazás és még inkább a Széchenyi inspirálta diskurzus vezette gondolkodását. Nem valódi elmélyülésnek, hanem inkább profiltisztításnak tekinthető nála a nemzetgazdászattal való foglalkozás, amely nem is jutott el munkák publikálásáig.

Eötvös az általa kívánatosnak tartott antikapitalista utópia értékeihez ragaszkodott, és ennek regényeiben hangot is adott. Ezáltal inkább elzárta az irodalmat attól, hogy a modern gazdaság kérdéseinek tárgyalási terepe, a *homo oeconomicus* létmódjának kivetülési tere legyen. Elváltatta a politikai rendszer átalakítását a gazdaság átalakításától. A társadalomkép, a társadalmi program vázlataiból teljesen kihagyta a polgárságot. Viszonya a kapitalizmushoz egyértelműen elutasító volt: az Eötvös-család ercsi birtokaihoz kötött „míntagazdaság”-mítosszal elméletileg is le lehet számolni.

Gazdasági felfogásában Eötvös egész életében következetes maradt ifjúkori alapelveihez, aminek eredményeképpen életidegen megoldási javaslatokat dolgozott ki: stagnáló népeség-szintet, magánjótékonyt (Pauperizmus), valláserkölcsei utópiát javasolt. Gondolkodásának folytonosságát mentette szépirodalmi szövegeivel. A nép jóllétéhez (*Volkswohl-fahrt*) az út nála nem a jólétnél (*Volkswohlstand*) keresztül vezetett, mint a 18. század végi abszolutizmus gazdasági elméleteiben,⁵¹ hanem a jóllét morális alapozásán keresztül.

Eötvös a törvényszerűségeket nem a gazdaságban, hanem a történelemben kereste. Modernizációs víziója gazdasági aspektusok nélküli modernizáció volt – kapitalizmus-ellenes és kapitalista-ellenes. Nem volt válasza arra a kérdésre – és ezzel nem volt egyedül –, hogy kik és hogyan fogják betölteni Magyarországon a polgárság szerepét. Eötvös társadalomképének végső értékpontja morális volt. Elfogadta a politikai gazdaságtan antropológiáját az alsóbb néposztályok önzéséről és érzékiségéről,⁵² de csak az ipari munkásságra vonatkoztatta. A morális romlást úgy próbálta megakadályozni, hogy a munkásosztály kialakulását akadályozta volna meg. Ez csak a szépirodalom területén lehetett működőképes program. Ezért az irodalom és gazdaság kapcsolatát vizsgáló kutatási irányzat kérdéseinek és módszereinek alkalmazása az Eötvös Józsefre vonatkozó esettanulmányban nem a *homo*

⁵⁰ Bekker: *Széchenyi és Kautz*, 43.

⁵¹ Vö. Amonn: *Simonde de Sismondi*, 21.

⁵² Rothschild: *Political economy*, 749.

oeconomicus felemelkedését mutatta meg az irodalomban, hanem a modernitás kibontakozásának belső korlátait még a magukat leginkább haladáspártiak közé számító esetében is.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Eötvös József: *Levelek I. 1820-as évek – 1848. február 28.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Völgyesi Orsolya. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023.
- Eötvös József: *Napló.* Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Gángó Gábor. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2021.
- Eötvös József: *Az Országos Iparegyesület alakító közgyűlésén.* In: Arcképek és programok. Szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1975. 307–319.
- Eötvös József: *Szegénység Irlandban.* In: *Reform és hazafiság I–III.* Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1978. I. 133–205.
- List, Friedrich: *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem* [1]. Allgemeine Zeitung, 1839. 66. sz. (március 7.). 502–503.
- List, Friedrich: *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem* [2]. Allgemeine Zeitung, 1839. 67. sz. (március 8.). 510–512.
- List, Friedrich: *Die diesjährige National-Gewerbeausstellung in Paris, mit Bezug auf Deutschland.* In: Aufsätze und Abhandlungen aus den Jahren 1831–1844. Gesammelt und hrsg. von Edgar Salin, Artur Sommer und Otto Stühler. Berlin: Reimar Hobbing, 1928. 122–157.
- List, Friedrich: *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem.* In: Aufsätze und Abhandlungen aus den Jahren 1831–1844. Gesammelt und hrsg. von Edgar Salin, Artur Sommer und Otto Stühler. Berlin: Reimar Hobbing, 1928. 112–121.
- Ricardo, David: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Ford. Kislégi Nagy Dénes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.
- Sismondí János: *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete.* Ford. Enyedi Lukács. Első kötet: A nemzetgazdaságtan tárgya és a tudomány keletkezése. Budapest: Pallas, 1893.
- Sismondí János: *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete.* Ford. Enyedi Lukács és Pólya Jakab. Második kötet: A pénzről. Az adóról. A népesedésről. Függelék. Budapest: Pallas, 1894.

Szakirodalom

- Amonn, Alfred: *Simonde de Sismondí als Nationalökonom.* I-II. Bern: Verlag A. Francke AG., 1945.
- András Csaba – Hites Sándor (szerk.): *Kapitalizmus és irodalomtörténet.* Budapest: Reciti Kiadó, 2022.
- Balogh Gergő – Hites Sándor – S. Laczkó András (szerk.): *Poétikai ökonómiák: Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben.* Pécs: PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék / Verso, 2023.
- Bekker Zsuzsa: *Széchenyi és Kautz: A „helyes középút” tradíciója.* In: Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe, vol. 21. (1999) No. 2. 38–62.
- Bekker Zsuzsa: *Kautz Gyula élete és munkássága.* Hírelintézeti Szemle, 3. évf. (2004) 5. sz. 83–91.
- Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- Bödy, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870.* Philadelphia: The American Philosophical Society, 1972.
- Breyer, Till: *Chiffren des Sozialen: politische Ökonomie und die Literatur des Realismus.* Göttingen: Wallstein Verlag, 2019.
- Eibl, Karl: *Die Entstehung der Poesie.* Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1995.
- Fittbogen, Gottfried: *Friedrich List in Ungarn.* Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1942.
- Gángó Gábor: *Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös.* Budapest: Argumentum, 1996.

- Gárgó Gábor: *Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról*. Századok, 130. évf. (1996) 1. sz. 129–148.
- Gárgó Gábor: *Középkor és modernitás. Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány az emigráció időszakából*. Aetas, 15. évf. (2000) 4. sz. 148–160.
- Harmat Zsigmond: *Kautz Gyula közgazdasági nézetei*. Egyetemi Szemle, 2. évf. (1980) 2. sz. 23–32.
- Hojdák Gergely: *Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme*. Irodalomismeret, 28. évf. (2018) 3. sz. 36–52.
- Kosáry Domokos: *Kossuth és a védegyelet: a magyar nacionalizmus történetéhez*. Budapest: Athenaeum, 1942.
- Kovács György: *A magyar közgazdasági gondolkodás kezdetei és a konzervatív gazdaságfelfogás II. rész: A reformkori közgazdasági gondolkodás és a Desseuffyek*. Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás, 6. évf. (2018) 1. sz. 68–91.
- Köhlmann Wolfgang: *Bevölkerung in der industriellen Revolution*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974.
- Mátyás Antal: *A korai közgazdaságtan elmélete*. Budapest, 1991. [Egyetemi jegyzet]
- Nickel, Jutta: *Ökonomie und Literatur*. In: Eke, Norbert Otto (Hrsg.): *Vormärz-Handbuch*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2020. 360–371.
- Pappe, Hellmut Otto: *La formation de la pensée socio-économique de Sismondi: Sismondi et Adam Smith*. In: Stelling-Michaud, Sven (éd.): *Sismondi européen. Actes du Colloque international tenu à Genève les 14 et 15 septembre 1973*. Genève / Paris: M. Slatkine / Honoré Champion, 1976. 13–34.
- Pohlmann Friedrich: *Die europäische Industriegesellschaft. Voraussetzungen und Grundstrukturen*. Opladen: Leske und Budrich, 1997.
- Roepstorff-Robiano, Philippe: *Der literarische Realismus und die Kunst, Schulden zu erzählen*. Leiden: Brill, 2020.
- Rothschild, Emma: *Political economy*. In: Stedman Jones, Gareth – Claeys, Gregory (eds.): *The Cambridge history of nineteenth-century political thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 748–779.
- [Salin, Edgar – Sommer, Artur – Stühler, Otto]: *Einleitung*. In: List, Friedrich: *Aufsätze und Abhandlungen aus den Jahren 1831–1844*. Gesammelt und hrsg. von Edgar Salin, Artur Sommer und Otto Stühler. Berlin: Reimar Hobbing, 1928. 3–32.
- Stadler, Peter: *Sismondi und Deutschland*. In: Stelling-Michaud, Sven (éd.): *Sismondi européen. Actes du Colloque international tenu à Genève les 14 et 15 septembre 1973*. Genève–Paris: M. Slatkine / Honoré Champion, 1976. 349–367.
- Szabó Márton: *Társadalompoétika. I–III*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022.
- Toepel, Achim: *Das Problem der Entfremdung bei Sismondi und Marx*. In: Stelling-Michaud, Sven (éd.): *Sismondi européen. Actes du Colloque international tenu à Genève les 14 et 15 septembre 1973*. Genève–Paris: M. Slatkine / Honoré Champion, 1976. 79–90.
- Urban, Urs: *Die Ökonomie der Literatur: zur literarischen Genealogie des ökonomischen Menschen*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2018.
- Vogl, Joseph – Wolf, Burkhardt – Mionkowski, Alexander (Hrsg.): *Handbuch Literatur & Ökonomie*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2019.
- Wendler, Eugen: *Friedrich List – Vordenker der sozialen Marktwirtschaft: im Spannungsfeld zwischen Vision und geheimdienstlicher Observierung*. Wiesbaden: Springer, 2018.